

демократії не був типовим для багатьох країн Західної Європи. Там процеси державотворення, впровадження ринкової економіки та демократичних відносин були розведені в часі. До того ж більшість країн прийшла до демократії еволюційним шляхом. А в Україні потрібно було "будувати" демократичні відносини, тобто проводити трансформацію соціальної системи. Побудова демократичних відносин не відбувалася швидко та безболісно. Для проведення трансформації потрібно було створити модель трансформування суспільства від одного типу соціальної системи до іншого. Така модель передбачає планування етапів переходу, реформ, що будуть здійснюватися в кожній галузі, швидкість впровадження цих реформ, чітке визначення типу демократичної системи, яку потрібно створити, провести аналіз можливих відхилень від наміченого курсу й т.п. Модель трансформації потрібно було створити, не копіюючи західноєвропейські демократичні режими, а з врахуванням національних, історичних особливостей України.

Література

1. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – 568 с.
2. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – Київ. – МІА-“Подія” – 2001. – 128 с.
3. Ручка А. Особенности системной трансформации современного украинского общества // Современное общество. – 1994.- №4. – С. 6-15.
4. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативипоступу (критика історичного досвіду). – К.: Фірма "ARC-Ukraine", 1996. – 793 с.

УДК 316.34/35

Рахманов О.А.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ВЕРСТВИ ВЛАСНИКІВ КРУПНОГО КАПІТАЛУ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ КАПІТАЛІЗМУ

В статті проаналізована проблема формування верстви власників крупного капіталу в соціологічних концепціях капіталізму. З'ясовано, що характер суб'єктності формування капіталізму спрямовує подальший розвиток ринкової економіки. У постсоціалістичних суспільствах, де комуністична номенклатура була усунута від влади та був допущений іноземний капітал, впровадження ринкових перетворень пройшло успішно, однак при цьому було загальмоване формування верстви великих власників. Натомість у Східній Європі колишня номенклатура використала масову приватизацію задля власного збагачення і стала підґрунтям формування національного капіталу.

Ключові слова: соціологічні концепції капіталізму, власники крупного капіталу

В статье проанализирована проблема формирования слоя собственников крупного капитала в социологических концепциях капитализма. Выяснено, что характер субъектности формирования капитализма направляет дальнейшее развитие рыночной экономики. В постсоциалистических обществах, где коммунистическая номенклатура была отстранена от власти и был допущен иностранный капитал, внедрение рыночных преобразований прошло успешно, однако при этом было заторможено формирование слоя крупных собственников. Зато в Восточной Европе бывшая номенклатура использовала массовую приватизацию для собственного обогащения и стала основой формирования национального капитала.

Ключевые слова: социологические концепции капитализма, владельцы крупного капитала

The article analyzes the problem of formation a stratum of large capital owners in sociological concepts of capitalism. It was found that the nature of subjectivity forming of capitalism leads to further development of market economy. In post-socialist societies, where communist nomenclature was removed from power and was allowed foreign capital, introduction of market reforms successful, but this was hampered by the formation a stratum of large capital owners. However, in Eastern Europe the former nomenclature used mass privatization for own enrichment and became a foundation of national capital.

Keywords: sociological concepts of capitalism, large capital owners

Актуальність. Виникнення класу капіталістів (великої буржуазії) як власників крупного капіталу безпосередньо обумовлене тим типом капіталізму, який складається у певний історичний час і в певному місці (мається на увазі цивілізаційно-географічна належність території). Іншим важливим критерієм становлення верстви великих власників є їхня суб'єктність у політичному та соціально-економічному житті країни. Це залежить від того, хто є соціальними акторами (агентами, верствами та альянсами агентів), які залучені в процес формування капіталістичних класів. Йдеться про те, що формування капіталізму може впроваджуватися природнім шляхом, через верству заможної буржуазії, яка прагне змінити стану систему на класове суспільство, а за відсутності розвинутої буржуазії може бути спричинене політичною елітою та інтелігенцією задля прискорення процесів модернізації та конкурентоздатності власної країни в світі. Різні агенти мають різні цінності та свідомість, що зумовлює відмінності у подальшому розвитку верстви власників крупного капіталу та їхнього становища у суспільстві.

Отже, **мета** статті - розгляд соціологічних концепцій капіталізму крізь призму формування верстви крупного капіталу, який дасть змогу зрозуміти феномен започаткування капіталізму без наявності заможних приватних власників в постсоціалістичних країнах, де впровадження ринкових інститутів відбувалося по різному, що безумовно вплинуло на соціальну стратифікацію перехідних суспільств. З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють формування верстви капіталістів виокремлюються декілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно вичлiniti низку теорій капіталізму, які загалом описують класичну західноєвропейську модель виникнення заможної буржуазії до утвердження капіталізму; теорії, які постулюють волюнтаристські моделі впровадження капіталізму, коли за умов слабкої буржуазії основними суб'єктами формування капіталізму стають держава та інтелігенція; менеджеристські теорії нового класу, які описують нівелювання впливу великих власників, оскільки контроль над активами корпорацій переходить до менеджерів; і, нарешті, теорії, які описують постсоціалістичні трансформації, коли впровадження капіталізму відбувається "зверху", однак відмінності у методах роздержавлення власності та різний характер суб'єктів, які впроваджують ринкові перетворення, зумовлюють відмінності у формуванні великого бізнесу.

Класична західноєвропейська модель. "Капіталісти до капіталізму". До класичних західноєвропейських теорій формування капіталізму можна віднести економічні та соціальні вчення А.Сміта, К.Маркса, В.Зомбарта та М.Вебера. Загальним для цих теорій є те, що виникнення заможної буржуазії було першим необхідним кроком до капіталізму. Тому первісне нагромадження капіталу в руках приватних осіб повинно було передувати ринковому капіталізму.

Класичні соціальні та економічні теорії, пов'язані з іменами А.Сміта та К.Маркса, стверджували, що до того, як стала можливою дія ринкових інститутів, проходив процес "первісного" або "примітивного" нагромадження капіталу. Поняття "первісне нагромадження капіталу" у класичному розумінні визначають як насильницький процес перетворення маси безпосередніх виробників (насамперед селян) в найманих робітників, а засобів виробництва і грошових багатств – в капітал. Цей процес передував капіталістичному способу виробництва і був зумовлений розвитком виробничих сил, ростом товарно-грошових відносин та формуванням широких національних ринків. Саме поширення в надрах феодалізму товарно-грошових відносин посилювало економічну диференціацію і банкрутство дрібних товаровиробників [1]. Розвиваючи вчення про "природний порядок" та вільну

конкуренцію, А.Сміт вважав, що складною взаємодією господарської діяльності людей керує “невидима рука”, тобто об’єктивні закономірності і “природна свобода людини”. Нагромадження капіталу у Сміта є результатом ощадливості [2, с. 476]. Ощадливість підприємців збільшує фонд, призначений для утримання продуктивних робітників. Збільшення числа останніх веде до зростання цінності, що додається оброблюваним продуктам. Сміт підкреслює значення особистого інтересу як рушійної сили прогресу за умов, коли всім забезпечені однакові можливості для його прояву. Коли ж власний інтерес намагаються реалізувати за рахунок інших, він набуває несприятливого для суспільства значення. Ринковий механізм встановить гармонію лише тоді, коли він буде включений у відповідні правові та інституціональні рамки. Таким чином, А.Сміт визнавав появу підприємців до формування ринкових інститутів.

Однак цілісне бачення проблеми формування класу буржуазії відобразилося у концепції первісного нагромадження капіталу К.Маркса. За твердженням Маркса, первісне нагромадження капіталу є вихідним пунктом капіталістичного виробництва. Марксу належить висловити визначення цього процесу: “...процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і засоби життя в капітал, з іншого боку, – безпосередніх виробників у найманих робітників. Відповідно, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється “первісним”, так як становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва” [3, с. 719]. У зв’язку з цим, на зміну дрібної селянської власності на землю прийшло крупне землеволодіння, засноване на фермерському капіталістичному господарстві. Водночас поширення нових виробничих технологій (наприклад, мануфактури) визвало попит на робочу силу. Насильницька експропріація селянства призвела до збільшення відтоку колишніх селян у міста та формування пролетаріату. За підтримки держави, цей процес був спрямований на те, щоб змусити незаможних людей працювати по найму і підкорити їх капіталістичній дисципліні праці. Можна виокремити основні риси процесу первісного нагромадження капіталу: 1) розвиток товарно-грошових відносин та лібералізація соціально-економічної сфери зумовлює зміни у структурі зайнятості; 2) відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва призводить до формування великих капіталів на основі залучення найманої праці; 3) зміни у структурі зайнятості призводять до формування буржуазної верхівки та верхівки найманих робітників (докл. див.: [4]).

Теорія К.Маркса про перехід від феодалізму до капіталізму стверджувала, що буржуазія формується в лоні феодалізму і є тією соціальною силою, яка змогла очолити антифеодальну революцію. Саме заможна буржуазія була єдиним історичним актором, зацікавленим у поваленні феодального устрою і здатним завдяки своїм ресурсам втілити це в життя. Тільки буржуазія могла покінчити зі становою організацією суспільства, оскільки після цього могла стати панівним класом у класовому суспільстві. Відтак історично (і логічно) нагромадження приватного капіталу здебільшого проходило до того, як стала можливою дія ринкових інститутів. Звичайно, походження майнової буржуазії відрізняється навіть в межах Західної Європи, але незалежно від цього верства індивідуальних приватних власників повинна була існувати ще до повалення феодалізму.

Окремої уваги заслуговують дослідження В.Зомбарта та М.Вебера, які, вивчаючи природу виникнення капіталізму, звертають увагу на культурно-духовні аспекти капіталістичних відносин. В.Зомбарт дослідив особливості капіталістичного господарського духу, якому притаманні підприємство, авантюризм, жадоба до наживи і влади, як рушійної сили господарювання певному історичному етапі розвитку націй. При цьому формування верхівки людей з “капіталістичним духом” розпочалося ще за часів пізнього феодалізму, коли з’являються три типи капіталістичних підприємців: розбійників, особливо учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами; феодалів, зайнятих комерцією (продажем зерна, вовни, гірничою справою тощо); державних діячів, які сприяють розвитку торговельних і промислових компаній [5]. Не відкидаючи загалом економічні чинники зародження капіталізму, М.Вебер заглиблюється у пояснення механізмів

впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. Вебер у своїй праці “Протестантська етика і дух капіталізму” розпочинає з того, що коли знайомитися з даними статистики фахової зайнятості будь-якої країни із конфесійно змішаним складом населення, майже постійно впадає у вічі “безсумнівна кількісна перевага *протестантів* серед власників капіталу і підприємців, а також серед висококваліфікованих верств робітництва, насамперед серед вищого технічного і комерційного персоналу сучасних підприємств” [6, с. 38]. Характерною ознакою його дослідження є те, що капіталістичні підприємці з’явилися ще за доби Реформації, коли ринкові інститути були у зародку. Однак їхній вплив на соціально-економічний розвиток Західної Європи поступово зростав і став вирішальним за часів буржуазних революцій. Водночас Вебер звернув увагу на множинність типів капіталізму, за яких існують різні способи виокремлення прибутку – політичний капіталізм, державний капіталізм тощо. Він розглядав капіталізм як щось, що може співіснувати з легальним раціональним пануванням, з правовими і політичними системами.

На роль суб’єктності буржуазії в капіталістичних перетвореннях вказує Б.Мур, який виокремлює три шляхи руху до модерного суспільства [7]. Першим шляхом був демократично-капіталістичний курс, коли комерціалізація сільського господарства, яку Мур бачить в якості основного чинника у ході подальшого розвитку, було проведена альянсом буржуазії та вищого земельного класу, як в Англії, або лише буржуазією, яка знищила економічну міць вищого земельного класу, як у Франції. Цей шлях є основою для відомої аксіоми Мура: “немає буржуазії – немає демократії” [7, р. 418]. Другий шлях був курсом до фашизму (Німеччина, Японія), коли проблему сільськогосподарської комерціалізації вищій земельний клас вирішував через жорсткий репресивний контроль над працею селянства, через механізм, який спирався значною мірою на репресивний апарат держави. Міська буржуазія залишалася політично і економічно слабкою і залежала від альянсу держави та класу великих землевласників, тому не могла здійснювати будь-який незалежний вплив на життя країни. Третім шляхом був рух до комунізму (Росія та Китай): за умов слабкості міської буржуазії та відмови великих землевласників сприяти комерціалізації сільського господарства, селяни змогли знайти союзників з організаторськими здібностями, у результаті селянська революція привела до влади комуністів. Якщо селянству не вистачало згуртованості, необхідної для ефективних дій у цій ситуації, то ситуація заходила у безвихідь, як за визначенням Мура, сталося в Індії. Таким чином, руйнування традиційних сільських класів має важливе значення для демократичного результату. Де буржуазія була потужною і незалежною, вона змогла проштовхнути структурні зміни, які відкрили шлях до демократії; де вона була слабкою і залежною (або просто слабкою), вона змушена була погодитися з продовженням авторитарного правління.

Волюнтаристські моделі впровадження капіталізму. Суб’єктність держави та інтелектуалів. Поширення капіталістичної системи в XIX столітті зумовило промислово відсталі країни стати на шлях форсованої модернізації. Покращення свого становища у світовій торгівлі потребувала впровадження капіталістичних відносин в економіці та перенесення західних індустріальних технологій. Для цього постало завдання накопичення капіталу та формування класу приватних власників. Всі ці новації з огляду на клас приватних власників взялися впроваджувати небуржуазні соціальні агенти – чиновники, дрібнопомісні дворяни або інтелектуали, які здебільшого були під враженням здобутої на Заході освіти. Основними мотивами цих агентів були суто державницьке прагнення захисту та розвитку “національної економіки”. Яскравими прикладами таких прагнень у кінці XIX – на початку XX століття стали Японія та Росія, які посилено модернізували економічні та соціальні інститути. До суб’єктів впровадження капіталізму в такий спосіб можна віднести ще й військових, які стали соціальною основою модернізації в першій половині XX століття у Туреччині та після Другої світової війни у постколоніальній Африці. Таким чином, загальною рисою більшості країн із запізненою модернізацією була модель “політичного капіталізму”, коли капіталістичні інститути впроваджувалися “зверху” з боку держави та “просвітницьких” верств державної еліти. Відсутність або ж слабкість класу приватних власників вважалася перешкодою на шляху до модернізації.

Типологія суб'єктів капіталістичних перетворень у країнах із запізнілою модернізацією постала у концепції, яку запропонував Ю.Кокка. Він звернув увагу на соціальних акторів, зацікавлених у зникненні старих статусних ієрархій та здатних очолити проект становлення класового суспільства. Кокка порівняв Західну, Центральну і Східну Європу, виділивши два типи буржуазії: заможний капіталістичний клас, або економічну буржуазію (*Wirtschaftsbürgertum*) з одного боку, та освічений середній клас, або культурну буржуазію (*Bildungsbürgertum*), з іншого [8, р. 192–207]. Обидва класи були незадоволені існуючими статусними ієрархіями і воліли жити в раціональній системі класової стратифікації. Кокка виокремлює дві крайні моделі побудови капіталізму. В Західній Європі формування капіталізму проходило завдяки економічній буржуазії. Західноєвропейська культурна буржуазія з'явилася вже тоді, коли існували ринкові інститути, тому їй залишалося утверджуватися у вже існуючому класовому суспільстві як “класу фахівців”. Натомість побудова капіталізму в Росії XIX століття могла відбутися лише за домінуючої ролі культурної буржуазії, оскільки верства економічної буржуазії була нечисленною та переважно складалася з іноземців. Російська інтелігенція починаючи з другої половини XIX століття швидко зростала і була зацікавлена у модернізації та вестернізації своєї країни. Що стосується Центральної Європи, то тут рушійною силою впровадження капіталізму став альянс освіченого середнього класу та класу власників, де перші були провідним партнером, оскільки були чисельнішими, мали тривалішу історію та займали сильніші позиції в державному апараті і в університетах. Зокрема, в Німеччині ці дві групи разом з членами сімей складали приблизно 5–8% населення протягом другої половини XIX століття [8, р. 193]. Однак культурна буржуазія не змогла б добитися успіху без допомоги класу власників, нехай навіть і слабкого. Більше того, чим далі культурна буржуазія просувалася у втіленні капіталістичних перетворень, тим більша виникала ймовірність її витіснення заможними приватними власниками.

Менеджеристські теорії нового класу. “Капіталізм після капіталістів”. Розвиток капіталізму в другій половині XX століття призвів до поширення такого типу корпорацій, за якого виникає дифузія приватного капіталу. Індивідуальні приватні власники починають володіти все меншим капіталом, поступаючись менеджерам контролем над управлінням виробничим капіталом та владою прийняття стратегічних рішень. Ряд учених почав сприймати цей процес як “менеджеральну революцію” та формування постіндустріального суспільства (див.: [9; 10]). Родоначальниками цієї концепції стали А.Берль і Г.Мінз, які провели дослідження великого числа великих компаній. Вони сформулювали проблеми відділення власності від контролю та проголосили про радикальне перетворення капіталізму: суспільство, в якому панують власники, перетворюється у суспільство, де влада все більше зосереджується в руках управлінців. На високій стадії промислового розвитку й концентрації капіталу завдяки широкому розповсюдженню акцій серед населення контроль над великими корпораціями повністю переходить в руки їх органів управління. Становище власників акцій нагадує становище власників банківських вкладів. Чим більший капітал об'єднує корпорація, тим більшою мірою власність у ній відокремлюється від управління. Власники капіталу більше цікавляться тим, який дивіденд оголошується директорами на вкладений капітал, а не діяльністю компанії [11]. Таким чином, клас менеджерів легітиміє свій контроль над виробництвом не завдяки інституту приватної власності, а через утвердження технократичного чи управлінського “ноу-хау”.

Критики менеджеристських теорій нового класу, переважно ті, які дотримуються лівих поглядів, піддають сумніву тезу про відокремлення власності від контролю. Так, М.Цайтлін проголосив провал менеджеризму в США і Західній Європі, обумовлений зіткненням з силами заможної буржуазії. Ретельно проаналізувавши інституціональні зв'язки всередині та між корпораціями, відносин корпорацій з банками, він дійшов висновку, що відокремлення власності від управління у великих корпораціях не розмиває ефективного контролю класу капіталістичних власників, відбувається радше перерозподіл менеджерських функцій. До того ж мотиви та стиль поведінки менеджерів в гонитві за прибутком ніяким чином не відрізняються від мотивацій та дій капіталістів [12]. Такої ж думки дотримується

Дж. Домгофф, який наполягає, що реальну владу в західних економіках, зокрема, в США, продовжує утримувати монополістична буржуазія. Незважаючи на очевидну дифузю капіталу у сучасних корпораціях, механізм здійснення влади великих власників достатньо складний і добре закамфльований [13]. Цікаво, що емпіричні дослідження, проведені американськими і англійськими економістами, виявили, що фірми, керовані власниками, мають більш високі темпи росту, ніж менеджеральні компанії [14, с. 121–148]. Дж. Коупман, обстеживши 103 керівника американських, англійських та західнонімецьких корпорацій, дійшов висновку, що швидкозростаючими фірмами насамперед є ті, які очолюються їхніми власниками-засновниками. Натомість такі показники, як вік, освіта та розмір фірми не дали істотного пояснення відмінностей в темпах зростання корпорацій [15, р. 329–330].

Постсоціалістичні трансформації. Теорія політичного капіталізму. “Капіталізм без капіталістів”. Постсоціалістичні перетворення у країнах колишнього радянського блоку проходили за умов, коли впровадження ринкових механізмів відбувалося за відсутності класу приватних власників. Зазвичай ці перетворення зумовлювалися “зверху”. Різні методи роздержавлення економіки та неоднакове сприйняття суспільствами переходу від соціалізму до капіталізму спричинили відмінності у характері суб’єктності різних верств у постсоціалістичних перетвореннях.

У країнах Центральної Європи виник феномен, який називають “побудова капіталізму без капіталістів”. Автори цієї концепції І. Селеньї, Дж. Еял і Е. Тоунслі, виходили з того, що перехід до посткомунізму представляє собою зрушення від соціалістичної статусної ієрархії до капіталістичної класової стратифікації. Тому за відсутності вагомої верстви приватних власників в Центральній Європі (Польщі, Угорщини та Чехії) соціальним суб’єктом цього зрушення стала інтелігенція, яка взяла на себе історичну місію побудови буржуазного суспільства та ринкової економіки. Саме альянс дисидентської інтелігенції та пізньосоціалістичних технократів, як поєднання ідеї громадянського суспільства та економічного раціоналізму, став локомотивом ринкових перетворень. Це дало змогу провести відносно прозору масову приватизацію, що спрямувало економіку цих країн до ефективної модернізації. Водночас відкритість до зовнішніх інвестицій та можливість участі іноземного капіталу в приватизації пригальмували формування національного великого приватного бізнесу. Хоча в цьому випадку, на перший погляд, капіталізм будувався “зверху”, все ж автори схильні вважати центральноєвропейський випадок як “капіталізм ззовні”, оскільки превалюючи частка внутрішніх ринків цих країн – власність іноземних інвесторів. Втім автори концепції “капіталізму без капіталістів” зовсім не відкидають можливість формування національних верств великих власників, оскільки боротьба за формування прав приватної власності та класових відносин буде відповідати характеру сформованих капіталістичних акторів [16]. Джерелами цього феномену є той факт, що в економіках центральноєвропейських країн навіть за соціалізму зберігався значний приватний і кооперативний сектори у сферах торгівлі, послуг, будівництва, дрібного виробництва. Тому ринкові інститути розвивалися тут набагато швидше, ніж клас власників. Не дивлячись на відсутність класу власників у Центральній Європі, перехід до капіталізму тут проходив за умов розвинутого громадянського суспільства. Антикомуністичні настрої населення та політика люстрації перешкодили комуністичній номенклатурі втілити свій політичний капітал в економічний.

Натомість *теорія політичного капіталізму* (Я. Станішкіс, Е. Ганкіс), згідно якої колишня комуністична номенклатура до 1988 року вже знала про майбутній крах старого комуністичного режиму в країнах радянського блоку. Тому вони розробили схему конвертації політичних посад в особисте збагачення і спробували стати новою великою буржуазією. Йдеться про те, що комуністичні керівники використали свої політичні посади, щоб перетворити суспільні блага у власне багатство, а фактично розкрали державну власність і сформували “клептократію” [17; 18]. Політичний капіталізм орієнтований на раціональне отримання прибутку, однак він обмежений опікою або політичним втручанням держави в економічну систему. Саме нелегітимний процес отримання економічних активів змушує

номенклатурних власників перебувати в координатах клієнтистських відносин з політократією, а не в умовах вільної конкуренції.

Незважаючи на те, що теорія політичного капіталізму була спробою змоделювати процеси стратифікації в країнах Центральної Європи, її втілення набуло більш виразного значення у Східній Європі. В таких країнах, як Румунія, Болгарія, Україна та особливо у Росії, в результаті масової приватизації колишня радянська номенклатура виявилася набагато успішнішою її центральноєвропейських колег. Суттєва частина радянської політичної номенклатури, особливо комсомолу, стала власниками. Щоб чітко сформулювати відмінності в постсоціалістичних трансформаціях між Центральною та Східною Європою, І.Селенї, Дж.Еял та Е.Тоунслі, які розглядали результат переходу від системи державного соціалізму до капіталізму в країнах Центральної Європи як *капіталізм без капіталістів*, характеризують східноєвропейські посткомуністичні режими як системи *капіталістів без капіталізму* [16, с. 208]. Йдеться про те, що поява верстви великих власників в більшості пострадянських країнах не призвела до створення конкурентного ринкового суспільства; відтак розквітла корупція, монополізація ринків, низька продуктивність праці та зрощення великого бізнесу з владою. За умов слабкості демократичних інститутів великі власники впродовж 1990-х років стали основним суб'єктом соціально-економічних перетворень. Це сталося тому, що в пострадянських країнах місцева інтелігенція не змогла стати суб'єктом політичних та соціально-економічних перетворень. У Росії з розвитком ринкових реформ вона поступово маргіналізувалася, в Україні інтелігенція була переважно зосереджена на процесові націєтворення. Водночас відмінності в процесах розвитку російського та українського суспільств наклали свій відбиток на формуванні верств великих власників. Вирісши з надр старої номенклатурної еліти, верства великих приватних власників Росії не перетворилася в окремий, незалежний соціальний клас. Втративши ініціативу у політичному та економічному житті, великі власники нівелювали власну суб'єктність і стали заручниками волі політичного режиму, який постав на патерналістських та постімперських очікуваннях російського суспільства. Натомість в Україні протягом 2000-х років боротьба фінансово-промислових груп за владу і ресурси співвідносилася з політико-електоральним розколом українського суспільства, що давало змогу великим власникам зберігати відносну суб'єктність в політичних та соціально-економічних процесах.

Цікаво, що до країн, які прямують в бік політичного капіталізму, можна зарахувати Китай, де формування ринкової економіки йшло “знизу”. Після реформ 1997 року в Китаї набула поширення т.з. “сільська” промисловість. Йдеться про промисловість малого масштабу, суб'єктами якої є приватні фірми. І лише в середині 1990-х розпочався процес поступової приватизації окремих об'єктів державної власності. Однак розвиток малого бізнесу не втілювався у формування класу власників, які б змогли впливати на політичні та соціально-економічні процеси. Жорстка і репресивна політична система нівелює можливість підтримки дрібних підприємців з боку інтелігенції. Натомість стрімке формування класу великих власників у Китаї проходить за сценарієм теорії політичного капіталізму. Так, у згідно доповіді дослідницької організації Hurun Research Institute на 2010 рік загальна кількість китайців зі статком більше 1 мільярда юанів (\$ 150 млн.) складає 1363 людини, тоді як десять років тому таких людей в КНР налічувалося лише 24. Автори дослідження відзначають зростаючі зв'язки китайських багатіїв з держструктурами – 173 юаневих мільярдерів (12% списку) займали посади радників при різних державних структурах, що давало їм додаткові можливості з придбання контактів серед чиновників. 83 юаневих мільярдери були депутатами Всекитайських зборів народних представників, сім – делегатами XVII з'їзду Комуністичної партії Китаю. Третина юаневих мільярдерів – члени КПК [19]. Однак, не дивлячись на достатню вагому кількість китайських багатіїв, говорити про суб'єктність китайського великого бізнесу доводиться зарано. Вплив держави на найбільші компанії Піднебесної залишається беззаперечним. В західних партнерів часто складається враження, що реальний контроль “приватних” компаній Китаю належить державі [20]. Таким чином, власники крупного капіталу в таких країнах, як Китай і Росія, є не

стільки суб'єктами соціально-економічних перетворень, скільки інструментом держави для поширення впливу на світовій арені.

Висновки. Аналіз основних теорій формування капіталізму дав змогу виокремити певну історично-цивілізаційну закономірність. В країнах Заходу формування верстви буржуазії передувало зародженню капіталістичних відносин, тому ця верства стала основним суб'єктом політичних та економічних перетворень починаючи з кінця XVII століття. У країнах Центральної та Східної Європи впровадження капіталізму поряд нечисленною буржуазією започатковувала інтелігенція та державні кола. Постсоціалістичні трансформації в Центральній та Східній Європі відрізнялися тим, що у Центральній Європі всебічна лібералізація та витіснення комуністичної номенклатури призвели до формування ринкового суспільства зі слабкою національною верствою великих власників. Натомість у Східній Європі збереження впливу комуністичної номенклатури відобразилося у формуванні верстви великих власників, зрощених зі владою, та запровадженні корумпованого, низькопродуктивного капіталізму. Відмінності у розвитку пострадянських суспільств спричинили відмінності у характері суб'єктності великих власників у політичному та суспільно-економічному житті. Саме ці особливості потребують подальших досліджень. Разом з тим, аналіз проблеми формування верстви власників крупного капіталу в соціологічних концепціях капіталізму дає змогу виокремити основні характеристики, які слід враховувати в дослідженні соціальних аспектів розвитку крупного капіталу в Україні, а саме: 1) особливості первісного нагромадження капіталу (або масової приватизації у випадку постсоціалістичних перетворень); 2) соціальне походження та, відповідно, цінності людей, які стали великими власниками; 3) рівень суб'єктності великих власників у суспільних перетвореннях. Саме показник суб'єктності є чи не головним у відмінностях формування верстви власників крупного капіталу Росії та України.

Література

1. *Энтов Р.М.* Первоначальное накопление капитала / Р.М. Энтов // Большая Советская Энциклопедия. [В 30-ти т.] Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. – Т. 19. Отоми–Пластырь. – М.: “Советская энциклопедия”, 1975. – С. 362–363.
2. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2 т. / А. Смит. – М.: Наука, 1993. – 570 с.
3. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. – Кн. 1.: Процесс производства капитала. – М.: Госполитиздат, 1955. – 905 с.
4. *Рахманов О.* Первинне нагромадження капіталу як соціальний капітал / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С. 73–87.
5. *Зомбарт В.* Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М.: Наука, 1994. – 444 с.
6. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
7. *Moore B.Jr.* Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World / B.Jr. Moore. – Harmondsworth: Penguin, 1969. – 559 p.
8. *Коска J.* Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918 / J. Коска. – New York: Berghahn Books, 1999. – 325 p.
9. *Bell D.* The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / D. Bell. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. – 501 p.
10. *Dahrendorf R.* Class and class conflict in industrial society / R. Dahrendorf. – London: Taylor & Francis, 1972. – 336 p.
11. *Berle A.A.* The Modern Corporation and Private Property / A.A. Berle, G.C. Means. – New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1991 – 380 p.
12. *Zeitlin M.* Corporate ownership and control: The large corporation and the capitalist class / M. Zeitlin // American Journal of Sociology. – 1974. – Vol. 7, № 5. – P. 1073–1119.
13. *Domhoff G.W.* Who Really Rules?: New Haven and Community Power Reexamined / G.W. Domhoff. – New Jersey: Transaction Publishers, 1978. – 189 p.

14. Буржуазия развитых капиталистических стран: Реферативный сб. / АН СССР. Институт научной информации по общественным наукам – М., 1977. – Ч. 1: Структура, социальный облик, организации / К.Ю.Львунина и др. (подгот.); Ю.А.Борко и др. (отв. ред.). – 270 с.
15. *Copeman G.H.* The Chief executive and business growth. A comparative study in the United States, Britain and Germany / G.H. Copeman. – London, New York: Leviathan House, 1971. – 362 p.
16. *Селеньи И.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К.: ИС НАНУ; Харьков: ХНУ им. В.Н.Каразина, 2008. – 320 с.
17. *Staniszki J.* The dynamics of the breakthrough in Eastern Europe: the Polish experience / J. Staniszki. – Berkeley: University of California Press, 1991. – 303 p.
18. *Hankiss E.* East European Alternatives / E. Hankiss. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 319 p.
19. Hurun Rich List Series 2010 / [Electronic resource]. – Mode of acces: <http://www.hurun.net/listreleaseen512.aspx>.
20. На обід дракону. Як воно, продатися китайській компанії? // Український тиждень. – 2010. – №47 (160) 19–25 листопада. – С. 54–57.

УДК 316.733:316.346.2

Савельєв Ю. Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат філософських наук, доцент докторант

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕКТИВНИХ ПРАВ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ВКЛЮЧЕННЯ

У статті доводиться, що застосування принципу колективних прав (прав груп) є кардинально новим механізмом збільшення рівня соціального включення з кінця ХХ – початку ХХІ ст. На прикладі ранніх етапів емансипації жінок та феміністичного руху показано, що спрямованість на боротьбу за рівність статусів чоловіків та жінок не дозволяло останнім подолати ексклюзивність соціальних інститутів. Соціальне включення досягає якісно нового рівня на етапі інституціональної емансипації жінок, яка створює умови для їхньої ефективної конкуренції у межах соціальних інститутів.

Ключові слова: соціальне включення, інклюзія, колективні права, права груп, ексклюзивність, інституціональна емансипація

В статті обосновується, що реалізація принципу колективних прав (прав груп) являється кардинально новим механізмом підвищення рівня соціального включення з кінця ХХ – початку ХХІ в. На прикладі ранніх етапів емансипації жінок та феміністичного руху показано, що спрямованість на боротьбу за рівність статусів чоловіків та жінок не дозволяло останнім подолати ексклюзивність соціальних інститутів. Соціальне включення досягає якісно нового рівня на етапі інституціональної емансипації жінок, яка створює умови для їхньої ефективної конкуренції у межах соціальних інститутів.

Ключевые слова: социальная включенность, инклюзия, коллективные права, права групп, эксклюзивность, институциональная эмансипация

The article proves that implementation of the collective (group) rights principle has been a facilitative and innovative means of social inclusion since the end of XX – beginning XXI centuries. Using early stages of women emancipation and feminist movement as an example, it is demonstrated that struggle for status equality of men and women, nevertheless, did not allow the latter to overcome exclusivity of social institutes. Social inclusion has reached a superiorly novel state at the stage of institutional emancipation of women that created conditions for their effective competition within social institutions.